

ЮРИДИЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ ГЕТЬМАНАТУ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЙОГО ВІЙСЬКОВИХ СТРУКТУР

Микола Кравчук,

*канд. юрид. наук, доктор УВУ, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Тернопільського національного економічного університету*

Розвиток Української Держави в період гетьмана П. Скоропадського (далі — Гетьманат) є одним із важливих етапів українського державотворення, тому закономірності становлення та функціонування основних державних інститутів, перш за все збройних сил, — велика цінність для сучасного державного будівництва. Актуальність дослідження цього періоду української історії пов'язана також із тим, що питання встановлення й існування Української Держави за гетьмана П. Скоропадського з 29 квітня до 14 грудня 1918 р. і його політика висвітлена в науковій літературі дуже суперечливо.

Метою цієї статті є висвітлення на основі архівних матеріалів та інших джерел основних правових аспектів становлення і функціонування гетьманської держави, її війська.

Багато українських істориків, спеціалістів періоду Гетьманату, характеризують його негативно. Найбільш вагомими є праці П. Христока, В. Винниченка, Д. Дорошенка та ін. [1–5]. Хоча становлення Гетьманату в працях дослідників висвітлюється подекуди з абсолютно протилежних позицій, для повного історико-правового дослідження необхідний аналіз основних існуючих наукових розробок.

29 квітня 1918 р. на з'їзді, скликаному в Києві союзом землевласників у складі 6432 делегатів з усіх сторін України, гетьманом було проголошено П. Скоропадського [6, с. 126; 7, с. 2869]. Оцінюючи ці події, слід зазначити, що Центральна Рада не змогла подолати анархії та закріпити незалежність України [8, с. 511], втратила довір'я і підтримку мас, вона була безсилою відвернути катастрофу [9].

Проголошення гетьмана України зустріли в українському війську майже спокійно. Національній молоді, вихованій на українських історичних традиціях, нова форма влади на чолі з гетьманом навіть імпонувала. Багато надій покладалося на те, що нова влада рішучіше припинить революційну розруху та безладдя. Крім того, ліве крило соціалістичного уряду і членів Української Центральної

Ради (далі — УЦР) стояло за створення народної міліції замість регулярної армії, що викликало невдоволення серед українських військових [10, с. 41].

Гетьман призначив «отамана» (голову уряду) — М. Устиновича, який приступив до формування уряду, але здійснити це йому не вдалося через відмову ввійти до складу уряду багатьох політичних діячів (лідерів майже всіх соціалістичних партій). Протягом 29–30 квітня під контроль гетьманців перейшли всі найважливіші урядові інституції [11, с. 53]. Були проголошені маніфест — «Грамота для всього Українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України», підписані гетьманом і отаманом М. Устиновичем [8, с. 337; 12, с. 28–30]. У грамоті гетьман повідомляв населення про свій прихід «волею народу» до влади, засудив діяльність Центральної Ради, всіх її установ як нездатних до державотворчої праці та заявив, що «для забезпечення влади і спокою» він переймає необмежену владу над Україною, оголошує розпушеною Центральну Раду, всі її місцеві органи й установи, ліквідує все її законодавство, повертає правову силу всім попереднім видам і формам власності. Колишні міністри й їх помічники звільнялись, а всі інші урядовці державних установ залишалися на своїх місцях і продовжували працю. Гетьман оголосив про підготовку до проведення виборів до законодавчого сейму, про право викупу селянами земель у поміщиків та інших великих землевласників (за їх згодою), відбудову торгівлі та промисловості [13, с. 40].

В інших своїх заявах П. Скоропадський більш детально викладає свою програму державотворення. Він стверджує, що на відміну від соціалістичної, наша програма проголошує «недоторканність приватної власності. Соціалісти звинувачують нас у порушенні свободи, у встановленні політичної диктатури. Але чи можлива свобода, де людина позбавлена власності? Така особа безсила перед адміністрацією. Так створюються умови для найбільшого пригноблення людини. ... Якщо земля буде належати хліборобу, Україна буде жити і розквітати, населення стане заможне і щасливе. Залишимо хлібороба без

землі, і Україну чекає голод і пов'язані з ним випробування. Ось чому ми не допустимо пограбування здобутого майна, насильницького захоплення земель, підпалів помість, вбивства їх власників. Боже, оберігай Україну від революційного безумства!» [14, с. 91].

У «Законах про тимчасовий державний устрій України» підкреслювалося, що закони ці діють до скликання парламенту, наділяють гетьмана виконавчою та законодавчою владою. Назву Українська Народна Республіка замінено новою — Українська держава [15, с. 39].

Гетьманат ґрунтувався на поєднанні монархічних, республіканських і, що особливо характерно, авторитарних засад. Його підданим гарантувалися звичайні громадянські права, святість приватної власності, надавалася повна свобода в економічній і фінансовій сферах [16, с. 311; 6, с. 127]. Поновлювався попередній, діючий ще за царату, адміністративно-територіальний поділ на губернії, повіти, волості. Ліквідувалося міське та земське самоврядування, затверджене I, III, IV Універсалами та ст. 4 Земельного закону Центральної Ради, а відновлювалися міські думи та земські управи, правовий статус яких був затверджений гетьманським законом «Про зміну, доповнення та скасування діючих узагальнень про волості, повітові і губерніальні установи по управлінню сільськими місцевостями» [13, с. 40; 17, с. 93–98; 18, с. 5].

Вже на початку травня 1918 р. для формування «лівого» кабінету міністрів гетьман призначив на голову Ради Міністрів відомого науковця та громадського діяча М. Василенка. Основне завдання цього кабінету полягало в національному відродженні України, але без «крайностей», щоб не викликати негативної реакції серед інших національностей [19, с. 143; 13, с. 40]. Спроба М. Василенка залучити соціалістів до праці в кабінеті знову завершилася невдачею. Це глибоко трагічний факт: представники українського народу не знайшли у собі патріотизму, національної свідомості та здорового глузду, щоб стати вище партійних інтересів і об'єднатися в ім'я Української Держави [20, с. 402]. На жаль, це має місце і в сучасному українському державотворенні. Лише третьому прем'єру Ф. Лизогубу, нашадку старого козацького роду, вдалося створити кабінет міністрів із фахівців, які знали свою справу, але без українських соціалістів [6, с. 134].

Незважаючи на великі труднощі та недоліки своєї діяльності, Українська держава мала значні здобутки. За безпосередньої участі П. Скоропадського прийнято понад 300 законів [6, с. 137]. 12 червня 1918 р. підписано мирний договір з більшовицькою Ро-

сією, яка змушена була визнати самостійність Гетьманату (в цілому Українську державу визнали 30 держав світу, у 23 країнах вона мала свої представництва).

Найціннішою у П. Скоропадського була його діяльність у створенні Збройних Сил Української Держави. Гетьман особисто очолював апарат Військового міністерства та Генерального штабу відповідно до ст. 5 «Законів про тимчасовий державний устрій України». Він був Верховним Воеводою Української Армії та Флоту [12, с. 29]. На відміну від УЦР, соціалістичне керівництво якої на певному етапі не бажало мати власну армію, гетьманська влада енергійно приступила до створення своїх Збройних Сил, однак цей процес відбувався в умовах протидії проросійських офіцерів української армії та німецького командування [21, с. 99], які не були зацікавлені в існуванні сильної Української Армії. Незважаючи на це, гетьманська адміністрація зуміла зробити важливі кроки в організації майбутньої Української Армії [17, с. 101].

Військовим міністром України гетьман призначив колишнього командувача 4-ї російської армії генерала О. Порогу [22, с. 14]. Заступниками стали генерал О. Лігнау та контр-адмірал М. Максимович [23, с. 76, 182], а начальником Генерального штабу — полковник О. Сливинський, який залишився на цьому посту з часів Центральної Ради [6, с. 128].

Про велику державницьку роботу Гетьманського уряду у військовій сфері свідчить доповідь отамана Генерального штабу О. Сливинського військовому міністру від 21 травня 1918 р., віднайдену у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України [24].

Основою організації регулярної армії вважалося забезпечення її надійними та вишкolenними кадрами. Підготовка цих кадрів та укомплектування ними нових формувань є найбільш відповідальною і довготривалою працею. Зверталася увага на політичну заангажованість, яка глибоко зруйнувала моральний стан колишнього офіцерського корпусу. Тому офіцерські кадри, для прийняття їх в ряди армії, потребували «жорсткого» відбору, оскільки цей контингент, на думку авторів реформування українського війська, був шкідливим і небезпечним не тільки для армії, а й для держави. Безумовно, такий відбір могли провести особи, добре відомі своїми службовими, моральними та бойовими якостями, командири дивізій і полків з фаховопідготовленими офіцерами.

Кадри піхоти, кавалерії й артилерії було вирішено залишити незмінними для майбут-

ньої важкої артилерії разом із збереженням у цих частинах майном. Передбачалося утримання у структурі армії скорочених штатів важкої артилерії, зважаючи на необхідність збереження технічних спеціалістів.

У структурі Збройних Сил збережені кадри та військове майно повітряного флоту: управління трьох авіаційних і двох повітроплавальних інспекцій, відповідні парки, створені при них, вісім авіаційних дивізій і чотири корпусних повітроплавальних загони.

Фінансовими можливостями визначена кількість дивізійної кінноти, оскільки ідеальною нормою було б існування бригади корпусної кінноти при корпусі.

Щодо організації технічних військ, то в кожному корпусі запропоновано мати: 2-х батальйонний інженерний полк (перший батальйон — три інженерних і одна дорожньо-мостова рота, другий батальйон — телеграфна і прожекторна роти); автомобільну роту в складі 48 вантажних автомобілів, у тому числі санітарний взвод — 24 машини і мотоциклетний взвод — 24 машини; автомобільний броньований дивізіон (4 кулеметних і 2 гарматних броньовика); радіотелеграфний дивізіон (7 станцій, у тому числі інформаційна та радіо-гонометрична).

У складі кожного корпусу запропоновано сформувати авіаційну дивізію з 39 апаратів: загін винищувачів, розвідки та наглядової артилерії. Для потреб артилерійського нагляду та розвідки планувалося в кожному корпусі організувати одну повітроплавальну дивізію — три прив'язаних аеростата.

Крім того, пропонувалося укомплектувати військо понтонним і залізничним батальйонами з розрахунку один понтонний батальйон на 4 корпуси і один залізничний батальйон на 2 корпуси. Пропозиції щодо організації інших родових служб розроблялися відповідними головними управліннями ГШ.

Згадана доповідь також містить звіт про найбільш суттєві, вже виконані в різних військових управліннях, заходи модернізації та підвищення якості військових структур. Так, чітко вказано на здійснену в Управлінні 1-го Отаман-Квартирмейстера роботу, зокрема підтримання зв'язку та взаємовідносин із союзними військами й їх командуванням, що знаходяться на території України, розвідка більшовицьких районів тощо; в Управлінні 2-го Отаман-Квартирмейстера і комітеті для формування армії розроблені проекти про загальні положення та базові підходи і принципи формування армії, про поділ території держави на корпусні, дивізійні та полкові територіальні округи, про дислокацію армії, про постійні штати Корпусного Управління, штати Гетьманської

Сердюцької дивізії тощо. Проведений також аналіз діяльності Управління начальника військової інформації й інших управлінь.

Заслугують на увагу вказані в доповіді основні причини, які негативно вплинули на організацію армії: *по-перше*, неправильно налагоджена залізнична поінформованість і структура військового залізничного апарату; *по-друге*, відсутність чіткого наказу про призначення вищого командного складу (командирів корпусів і начальників дивізій); *по-третє*, недостатність виділення грошових кредитів у розпорядження командирів, несвоєчасність переводу цих кредитів у їх розпорядження; *по-четверте*, відсутність налагодженого загальнодержавного адміністративного апарату, передусім поштово-телеграфного відомства; *по-п'яте*, недоброзичливі відносини органів місцевої влади (повітових і інших комендантів) і нових формувань; *по-шосте*, незадовільний стан справ з розквартируванням військ; *по-сьоме*, несвоєчасна, повільна передислокація армії на нові місця розквартирування.

У доповіді визначаються перспективи розбудови українського війська, зокрема сформульовані конкретні заходи щодо організації військових структур: «зібрати особовий склад недостатньої кількості до повної норми кавалерійських, артилерійських і технічних частин і об'єднати їх в структурні формування наказами командирів; передислокувати розукомплектовані частини в пункти розквартирування; остаточно сформувати офіцерські і унтер-офіцерські кадри постійних штатів; перевести штаби корпусів і дивізій з тимчасового на постійні штати; забезпечити частини всіма видами майна, спорядження і озброєння відповідно до табелів, передбачених штатами, тощо. Всю реформаторську роботу сплановано виконати за літо, не пізніше 1-го жовтня 1918 р.» [24]. Визначено, що «необхідно найскоріше видати закон про пенсії, що прискорить звільнення армії від осіб старшого віку; видати положення про віковий ценз для військово-службовців, що надасть можливість залучити до служби молодих, досвідчених і діяльних військовоначальників; радикально вирішити питання про статус військовослужбовців: в період «військового часу»; при направленні їх з навчання у військові структури, з школи прапорщиків і без відповідного освітнього цензу, при направленні їх у відповідні організаційні школи для проходження навчання в межах 8 місяців і складання офіцерського екзамену повного курсу військових училищ; заборонити всім військовослужбовцям приймати участь в будь-яких політичних партіях і союзах; ввести су-

ди честі не тільки в частинах, але і в Управлінні військового міністерства; встановити дисципліну в офіцерському корпусі. ... В цілому представлений план визначав заходи, що значно пришвидшували справу організації нових формувань: призначення вишого командного складу; своєчасного оформлення кредитів; утвердження постійних штабів» [24].

У червні 1918 р. проведено реорганізацію Генерального і Головного штабів. До складу Генерального штабу входили два генерал-квартирмейстра. До першого (начальник — генерал Л. Дроздовський) входили відділи: оперативний, розвідувальний, зв'язку та закордонний. До другого (начальник — генерал А. Прохоревич) — мобілізаційний, організації війська та головної шкільної управи. Залізничний відділ, інспектура артилерії, військово-технічна інспектура й інспектура повітряних сил підпорядковувалися начальникові Генштабу [21, с. 100]. Начальником Головного штабу призначено генерала О. Галкіна [23, с. 27].

У той самий час у Володимир-Волинську було закінчене формування із полонених українців у Австрії — Сірої дивізії. Ця дивізія під командуванням підполковника Перлика прибула у розпорядження гетьмана у серпні 1918 р., після чого прийняла присягу на вірність Українській Державі та була відправлена на Чернігівщину. Дивізія складалася з 4 піхотних полків, гарматного полку і технічної сотні. Військовий міністр Гетьманату усунув від командування командира дивізії та призначив на його місце спочатку генерала Сокиру-Яхонтова, а потім росіянина — генерала Васильєва [25, с. 429]. У вересні 1918 р. дивізію демобілізували, залишивши тільки старшин.

24 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила Закон «Про загальний військовий обов'язок» і затвердила план організації армії, розроблений Генштабом [25, с. 426]. Загальна чисельність армії мала становити майже 310 тис. військовиків. На утримання Збройних Сил Гетьманату планувалося виділити 1 млрд 254 млн крб [21, с. 101—102].

Наприкінці серпня 1918 р. до Гетьмана звернулася стрілецька делегація у складі Є. Коновальця, А. Мельника, М. Матчака, В. Кучабського за дозволом на формування загону Січового Стрілецтва. П. Скоропадський, незважаючи на заперечення голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба, який попереджав гетьмана про можливу зраду його Січовим Стрілецтвом, дозволив створення пропонуваної структури. У своїй промові гетьман дав високу оцінку бойовим якостям цього формування, назвавши його «однією з перших,

справжніх, збройних, вповні об'єднаних одиниць, на які можна буде напевно покластися» і побажав, щоб «полк якнайскоріше почав свою плідотворну працю щодо зміцнення основ Української Держави». 23 серпня 1918 р. наказом Української Держави затверджено формування «Окремого Загону Січових Стрільців», який прирівнювався до полку [2, с. 16—17]. До складу загону ввійшли колишні січовики Галицького полку СС та незначна частина наддніпрянців, пізніше приєднано курінь під командою сотника Сушка. В цілому він мав: 1 піхотний курінь з 4-х сотень, кулеметну сотню, кінну розвідку, гарматну батарею та технічну частину [7, с. 2850]. З перших днів формування в загоні розпочалася інтенсивна бойова підготовка і наприкінці жовтня 1918 р. в Окремому Загоні Січових Стрільців налічувалося 59 старшин і 1187 вояків. Цей загін був добре вишколеною і дисциплінованою військовою частиною [7, с. 2850].

Крім того, із захопленням влади гетьманом у складі Української Армії залишився Запорізький корпус, перейменований тепер у Окрему Запорізьку дивізію. Дивізія у своєму складі мала три Запорізькі піхотні полки, Гайдамацький полк, кінний полк ім. Гордієнка, гарматний полк, кінно-гарматний дивізіон, інженерний полк, автопанцирний дивізіон і повітроплавну ескадру [25, с. 428]. Окрема Запорізька дивізія налічувала 6 тис. чоловік, командиром якої залишився генерал З. Натіїв. Вона охороняла північно-східні кордони України та стала єдиним українським формуванням, яке не було роззброєне німцями [23, с. 197].

Літом 1918 р. гетьман віддав наказ про відновлення козацтва як окремого стану населення та високого резерву армії, але ця ідея почала реалізовуватися тільки восени. 16 жовтня 1918 р. гетьман Законом «Про відновлення козацтва як військового окремого стану» почав організовувати козацтво спочатку у двох губерніях та на Слобожанщині. Козаки кожної губернії складали кіш із кошовим отаманом, який підпорядковувався безпосередньо гетьманові. Кіш складався з кількох полків із полковим отаманом на чолі. Козацтвом керувала велика Козацька Рада з 32 членів (частково обраних, а частково призначених), яку очолював гетьман [4, с. 251—252; 26, с. 265]. Весь стан складався з 8 кошів і 112 полків, куди вписалися 150 тис. родин. Поновленням козацтва гетьман сподівався, з одного боку, створити в Україні вірну йому, із сильними історичними традиціями верству, а з іншого — мати надійне, «не зіпсоване» більшовицькою агітацією військо. Цілком імовірно, що він споді-

вався залучити у сферу свого впливу інші козацькі землі — Дон, Кубань [13, с. 46], але реалізувати цей план уряд не встиг через листопадове повстання.

У жовтні 1918 р. розпочалося формування Особливого корпусу, переважно з російських старшин, які залишилися в Україні та не хотіли служити в більшовицькій Росії. Уряд вирішив використати їх антибільшовицький настрій і військовий досвід. Цей Корпус не входив до української армії і підлягав безпосередньо гетьману. Розташований він був на українсько-російському кордоні між Путівлем і Сумами, де не було Української армії [20, с. 504]. Воєнство Корпусу носило форму одягу старої російської царської армії. Командиром цієї дивізії був царський генерал Ернестов. Формуванням даних структур гетьман звільняв територію України від ворожого їй елемента та використовував російський старшинський склад для оборони кордонів України від більшовиків [2, с. 25].

Висновки

Наукова розвідка щодо організації військових структур Гетьманату в Україні є вкрай важливою та потребує подальших наукових досліджень. Аналіз архівних матеріалів підтверджує, що план розбудови Української Армії за часів П. Скоропадського був серйозно відпрацьований і поступово втілювався в життя. Гальмували формування Української Армії німці, які запевняли гетьмана, що для захисту України досить німецьких та австрійських військ. Це не давало змоги розпочати повну реалізацію відпрацьованих планів Військового міністерства Української Держави.

Ця стаття є складовою частиною масштабного дослідження проблем будівництва Збройних Сил України. Вона виконана у плані розроблення теми наукового дослідження кафедри теорії та історії держави і права «Розвиток держави і права України в 1917–1921 рр.», державний реєстраційний номер 0103U008046.

Література

1. Винниченко В. Відродження нації: В 3 т. — К.; Відень, 1920. — Т. 3. — 542 с.
2. Вислоцький І. Гетьман Павло Скоропадський. — Торонто, 1940. — 40 с.
3. Войнаренко О. До нової Полтави. — Нью-Йорк, 1955. — 284 с.

4. Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923. — Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — 424 с.

5. Христюк П. Українська революція: Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 3. — 160 с.

6. Назаревської І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — 413 с.

7. Енциклопедія Українознавства. — Париж; Нью-Йорк, 1976. — Т. 8.

8. Енциклопедія Українознавства: В 3 т. — К., 1994. — 1230 с.

9. Мірошніченко М. Військово-політичні уроки діяльності Центральної Ради та причини її поразки // Народна Армія. — 1995. — 27 червня.

10. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність / Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 рр. — К., 1995. — 206 с.

11. Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В. Смолія. — К., 1996. — 840 с.

12. Історія українського конституціоналізму (в документах) // Матеріали міжнародного юридичного форуму. — Гута; Синьогора, 1996. — 138 с.

13. Тищик Б. Я., Вісочаренко О. А. Українська Народна Республіка (1917–1920). — Коломия, 1994. — 61 с.

14. Кравчук М. В. Захист права власності у період Гетьманату П. Скоропадського // Актуальні проблеми держави і права. — О., 2004. — Вип. 23. — С. 89–93.

15. Історія та розвиток української державності. — Івано-Франківськ, 1993. — 76 с.

16. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. — К., 1992. — 512 с.

17. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України: 1917–1920. — К., 1997. — 208 с.

18. Папакін Г. Українська Гетьманська Держава 1918 року та Павло Скоропадський // Історія України. — 1997. — № 19–20.

19. Гутчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. — К., 1993. — 288 с.

20. Половська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини ХVІІ ст. до 1923 року. — К., 1993. — 608 с.

21. Стефанів З. Українські Збройні Сили 1917–1921 рр.: Ч. 1. Доба Центральної Ради й Гетьманату. — Мюнхен, 1947. — 118 с.

22. Шаповальський Л. Українська Армія в боротьбі за державність. — Мюнхен, 1958. — 320 с.

23. Коляничук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. — Л., 1995. — 284 с.

24. ЦДАВОУ. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 25, 25 зв. — 33 зв.

25. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упорядник Б. Якимович. — Л., 1992. — 712 с.

26. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр.: Спомини і роздуми. — Торонто, 1971. — 366 с.

